

EDYTA KONCEWICZ-DZIDUCH

 <http://orcid.org/0000-0003-2075-7644>

Akademia Ignatianum w Krakowie

Wydział Filozoficzny

Kulturowe aspekty „mowy nienawiści” we frazeologii animalistycznej w języku polskim i chorwackim

Культурные аспекты «языка вражды»
в анималистической фразеологии
в польском и хорватском языках

Абстракт

В статье анализируются фразеологизмы, содержащие название животного (анималистические фразеологизмы) в польском и хорватском языках, а также зооинвективы, т. е. лексемы, обозначающие животных, которые могут выступать в качестве отрицательных определений человека. Обращается внимание на антропоцентрическое отношение к животным во фразеологии, использование их для негативной оценки человеческих черт и поведения, таких как: глупость, жестокость, упрямство, чрезмерное половое влечение, обжорство, пьянство, фальшь, неискренность, уродство, неуклюжесть. Анималистическая фразеология также отражает аспект плохого обращения с домашними животными (собака, кошка) и сельскохозяйственными животными (лошадь, вол, осел, домашняя птица). Явление такой негативной оценки некоторых представителей фауны можно рассматривать как своеобразное прояв-

Cultural Aspect of “Hate Speech”
in Animalistic Phraseology
in Polish and Croatian

Abstract

This paper is an analysis of idioms containing the name of the animal (animalistic phraseology) in Polish and Croatian and animal lexemes that can have the function of negative expressions of man – zooinvective. Attention is paid to anthropocentric treatment of animals in phraseology, using them to negative evaluation human traits and behaviors, such as: stupidity, cruelty, stubbornness, too much sex drive, gluttony, drunkenness, falsehood, dishonesty, ugliness, awkwardness. Animalistic phraseology also pays attention to the aspect of bad treatment of pets (dog, cat) and farm animals (horse, ox, donkey, domestic fowl). The phenomenon of negative treatment of some animals may be a manifestation a kind of “hate speech,” because it favors the creation and consolidation of negative stereotypes and cultural portraits of some representatives of the fauna world.

Keywords: phraseology, animals, zooinvective, antropocentrism, “hate speech”

ление «языка вражды», так как этот язык способствует созданию и усилению негативных стереотипов и культурных образов некоторых животных.

Ключевые слова: фразеология, животные, зооинвективы, антропоцентризм, «язык вражды»

W badaniach związków frazeologicznych zawierających nazwy zwierząt, a określanych mianem frazeologizmów animalistycznych¹, wyraźnie podkreślano aspekt antropocentryczny, zgodnie z humanistyczną definicją „człowiek jest miarą wszechrzeczy” oraz tym, że język jako wytwór ludzki jest zorientowany na człowieka i dokonuje oceny świata z jego perspektywy. Frazeologia animalistyczna przedstawiona w niniejszej pracy pochodzi ze współczesnych słowników frazeologicznych języka polskiego, tj. *Słownika frazeologicznego języka polskiego* (t. I–II, 1967) Stanisława Skorupki, *Wielkiego słownika frazeologicznego języka polskiego* (2003) Piotra Müldnera-Nieckowskiego, *Wielkiego słownika frazeologicznego* (2009) pod redakcją Arkadiusza Latuska, oraz słowników chorwackich: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika* (1982) Josipa Matešicia, *Hrvatski frazeološki rječnik* (2003) Anticy Menac, *Željki Fink Arsovski, Radomira Venturina, Hrvatski frazeološki rječnik* (2014) Anticy Menac i in. oraz *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema* (2017) Ivany Vidović Bolt².

Większość przykładów frazeologizmów animalistycznych odnosi się do człowieka, charakteryzuje go, zazwyczaj poprzez porównanie do jakiejś cechy fizycznej zwierzęcia: *silny jak byk*, *czarny jak kruk*, bądź związanej z jego naturą:

¹ Jest to jeden z wielu terminów używanych na określenia związków frazeologicznych z nazwą zwierzęcia jako komponentem (A. SPAGIŃSKA-PRUSZAK: *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej i chorwackiej. Z problemów językowego obrazu świata*. Gdańsk 2003, s. 64; I. VIDOVIĆ BOLT: *Životinjski svijet u hrvatskoj i polskoj frazeologiji*. Zagreb 2011, s. 26; M. RAK: *Językowo-kulturowy obraz człowieka na podstawie animalistycznej frazeologii Gór Świętokrzyskich i Podtatrza*. Kraków 2007, s. 14); inne terminy to m.in.: frazemy zoonimiczne (B. RODZIEWICZ: *Frazemy komparatywne z komponentem zoonimicznym w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*. Szczecin 2007, s. 14), frazeologia fauniczna (J. SZERSZUNOWICZ: *Obraz człowieka w polskich, angielskich i włoskich leksykalnych i frazeologicznych jednostkach faunicznych*. Białystok 2011, s. 30), frazeologia zwierzęca (K. MOSIOŁEK-KŁOSIŃSKA: *Antropocentryzm leksyki zwierzęcej*. W: *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*. Red. R. GRZEGORCZYKOWA, Z. ZARON. Warszawa 1997, s. 71–77; M. BASAŃ: *Nazwy zwierząt jako komponenty porównań frazeologicznych*. W: *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. Red. S. WARCHOŁ. Lublin 1996, s. 281–287), frazeologizmy z nazwami zwierząt (S. KOZIARA: *Frazeologizmy pochodzenia biblijnego z nazwami zwierząt w języku polskim*. „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2002, z. 1, s. 155–164).

² Pełne opisy bibliograficzne podanych prac zamieszczono w bibliografii.

uparty osioł, waleczny lew, czasem bezpodstawnie, a nawet wręcz absurdalnie przypisywanej danemu zwierzęciu: *głupia gęś, pijany jak świnia*. Na antropocentryzm we frazeologii i leksyce zwierzęcej najwcześniej zwrócił uwagę Zdzisław Kempf, wprowadzając trafne określenie *arystokratyzmu ludzkiego*³, do którego nawiązuje wielu badaczy.

Problematyka badań wzajemnych zależności *homo–animal* prowadzonych w nurcie *animal studies* koncentruje się między innymi wokół zjawiska przemocy, jakiej dokonuje człowiek nad niższym ewolucyjnie zwierzęciem, mimo przynależności do tego samego królestwa; wątek ten jest wyraźnie obecny w dyskursie publicznym i naukowym. Zagadnienie szeroko pojmowanej deprecjacji i dyskryminacji zwierząt jest często podejmowane przez obrońców praw zwierząt, dziennikarzy, działaczy społecznych, ludzi nauki, w tym językoznawców, kulturoznawców⁴; pojawił się także termin *szowinizm międzygatunkowy*⁵, będący *sui generis* nawiązaniem i rozszerzeniem określenia arystokratyzm ludzki. Jest to postawa stawiająca interesy *Homo sapiens* ponad interesami innych gatunków, także w sferze komunikacji językowej, co wiąże się między innymi z negatywnymi konotacjami większości leksemów zwierzęcych, jeśli odniesiemy je do świata ludzi (*bestia, suka, bydłę, zdychać, morda, pysk, łapy*). Ten problem dotyczy wielu rozwiniętych cywilizacyjnie i językowo społeczeństw, o czym świadczy apel wystosowany na łamach czasopisma „Journal of Animal Ethics” w 2011 roku, nawołujący do zaprzestania stosowania tej uwłaczającej i krzywdzącej zwierzęta leksyki, gdyż pogłębia to przepaść międzygatunkową i wywołuje niekorzystne zmiany natury etycznej. W tekście deklaracji czytamy między innymi:

Nasz obecny język dotyczący zwierząt w sposób nieuchronny jest językiem dawnego sposobu myślenia, a co najważniejsze, przeszłość jest zaśmiecona

³ W artykule *Wyrazy gorsze dotyczące zwierząt* opublikowanym w roku 1985 w czasopiśmie „Język Polski” Kempf zwraca uwagę na aspekt gorszego traktowania i silnej deprecjacji zwierząt w języku poprzez stosowanie obniżającej ich wartość leksyki: *źreć, zdychać, morda, łapy, pysk*, oraz używania określeń zwierząt w charakterze inwektyw, szczególnie dotyczy to niezwykle pożytecznych zwierząt domowych: *pies, osioł, wół, świnia*. Uważa to za przykład patrzenia na świat zwierząt z góry, z pozycji „pana i władcy”. Z. KEMPF: *Wyrazy gorsze dotyczące zwierząt*. „Język Polski” 1985, t. LXV, s. 125–144.

⁴ Warto odnotować obecność dyskursu animalistycznego w polskich rozważaniach i badaniach naukowych, o czym świadczą konferencje zorganizowane na polskich uczelniach: (*Inne*) *zwierzęta mają głos* (Uniwersytet Szczeciński, 2011), *Człowiek w relacji do zwierząt, roślin i maszyn w kulturze* (Uniwersytet Śląski w Katowicach, 2013).

⁵ Autorem tego określenia jest filozof Peter Singer, inna nazwa to *gatunkowizm* oraz *gatunkizm* – takiej formy używa Mariusz Ciszek w swoim słowniku (zob. *Słownik bioetyki, biopolityki i ekofilozofii*, Warszawa 2008). Singer w publikacji *Wyzwolenie zwierząt* (1975, wyd. polskie 2004) zwraca uwagę na podobieństwa pomiędzy złym traktowaniem zwierząt przez człowieka (polowania, masowa produkcja przemysłowa, eksterminacja) a innymi ogólnie napiętnowanymi formami przemocy (szowinizm rasowy, narodowy, płciowy).

uwłączającą terminologią, zawierającą takie określenia jak „bydlę”, „bestia”, „zezwierzęcenie”, „podludzie” itp. W naszym procesie poznawania zwierząt i w ramach naszych relacji moralnych z nimi nie będziemy w stanie myśleć jasno, dopóki nie zaczniemy wymagać od siebie stosowania bardziej neutralnych rzeczowników i przmiotników⁶.

Nasze rozważania są próbą podjęcia dyskusji nad zagadnieniem, czy możemy w odniesieniu do zwierząt mówić o swego rodzaju mowie nienawiści, ponieważ do tej pory rozpatrywano to zagadnienie tylko w kontekście ochrony dobrego imienia jednostek ludzkich lub grup narodowościowych. Wiele jest definicji tego zjawiska. Jedną z nich zamieszczoną na stronie internetowej organizacji Humanity in Action Polska dość trafnie określa, czym jest mowa nienawiści:

Mowa nienawiści (ang. *hate speech*) jest zjawiskiem, które polega na używaniu języka w celu rozbudzenia, rozpowszechniania czy usprawiedliwiania nienawiści i dyskryminacji, jak również przemocy wobec konkretnych osób, grup osób, przedstawicieli mniejszości czy jakiegokolwiek innego podmiotu będącego „na celowniku” danej wypowiedzi. Akceptacja mowy nienawiści w wymiarze społecznym prowadzi do utrwalania się stereotypów, uprzedzeń i powodując mniejszą akceptację przedstawicieli grup „hejtowanych”, może także prowadzić do tzw. przestępstw z nienawiści (ang. *hate crimes*). Mowa nienawiści przyjmuje różne formy i dlatego istnieje trudność w jednoznacznym określeniu czym ona dokładnie jest⁷.

W odniesieniu do leksyki i frazeologii animalistycznej może mieć zastosowanie druga część tej definicji, traktująca o utrwalaniu w wymiarze społecznym niekorzystnych stereotypów i uprzedzeń dotyczących podmiotu wypowiedzi, który może tu być rozumiany szerzej, nie tylko w wymiarze osoby ludzkiej. Również przestępstwa popełniane na naszych braciach mniejszych, niewłaściwe ich traktowanie, mogą mieć podłoże językowo-kulturowe, zwłaszcza dotyczy to wiernych i oddanych człowiekowi udomowionych zwierząt – psów, kotów (por. *zbić kogoś jak psa, pogonić kota*; (chorw.) *vući se kao prebijena mačka*).

Językoznawcy zajmujący się badaniem frazeologii odzwierzęcej podkreślają jej wyraźny antropocentryczny charakter oraz negatywne nacechowanie, zarówno jeśli chodzi o ocenę człowieka, jak i obraz kulturowy samego zwierzęcia. Widoczne jest to między innymi w następujących pracach: *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej, chorwackiej. Z problemów językowego obrazu świata*

⁶ D. GZYRA: *W poszukiwaniu niewinnego języka*. Dostępne w internecie: <http://www.krytykapolityczna.pl/en/artykuly/opinie/20140324/gzyra-w-poszukiwaniu-niewinnego-jezyka> [data dostępu: 1.07.2019].

⁷ Zob. <https://uprzedzuprzedzenia.org/czym-mowa-nienawisci/> [data dostępu: 14.10.2019].

(2003) Agnieszki Spagińskiej-Pruszk, *Obraz człowieka w polskich, angielskich i włoskich leksykalnych i frazeologicznych jednostkach faunicznych* (2011) Joanny Szerszunowicz, *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji* (2011) Ivany Vidović Bolt. Badaczki zwracają uwagę na to, że nie tylko związki frazeologiczne z nazwami animalistycznymi mają charakter wartościujący, jeśli zastosuje się je do oceny człowieka, dotyczy to także większości leksemów zwierzęcych, mogących występować we wtórnej funkcji semantycznej, jako negatywne określenia człowieka – **zooinwektywy**.

Leksemy te są silnie nacechowane negatywnie, co implikuje już sam termin inwektywy: „wypowiedź będąca napastliwym wystąpieniem przeciw jakiejś osobie lub instytucji, operująca określeniami obraźliwymi i zniesławiającymi”⁸. Nazwy zwierząt jako określenia człowieka stanowią ważny etap analizy jednostek frazeologicznych zawierających w swym składzie te leksemy. Konceptualizacja pojęcia danej cechy przypisywanej zwierzęciu dokonuje się poprzez obserwację i wartościowanie danego przedstawiciela świata natury, zestawienie i porównanie do podobnie zachowującego się człowieka (*zły jak pies, silny jak byk*), a następnie przypisanie dodatkowego metaforycznego znaczenia danemu leksemowi (*świnia, bydlę, krowa, źmija, suka*). Zooinwektywy koegzystują w języku z frazeologizmami wyrażającymi podobne lub tożsame znaczenia przy pomocy różnych form językowych komunikatów: *Ty osie!* – bezpośredni silne nacechowany emocjonalnie wykrzyknik; *Jesteś głupi jak osioł* – wypowiedź także wartościująca negatywnie, lecz o mniejszym ładunku emocji.

Większość określeń zwierzęcych ma utrwalone konotacje kulturowe, jak: *osioł, gęś, kameleon, świnia, lis, lew*, co związane jest z ich zakorzenieniem w tradycji biblijnej, literackiej – bajki Ezopa, Charles’a Perraulta, braci Grimm, a także w kulturze popularnej. Istnieją również specyficzne dla danej kultury znaczenia: *kot* – ‘żołnierz rozpoczynający służbę wojskową’, ‘uczeń I klasy szkoły średniej’; (chorw.) *tukac* (indyk) ‘głupi mężczyzna’, podobnie: *ćuk* (puchacz); *krtica* (kret) ‘człowiek pracowity’, por. (pol.) *kret* ‘szpieg we własnych szeregach’.

Wśród zooinwektyw w języku polskim i chorwackim zdecydowanie dominują określenia zwierząt domowych, hodowlanych: *byk, cielę, krowa, baran, prosię, świnia, koń, kobyła, koza, kozioł, osioł, gęś, kogut, kot, pies, suka, szczeniak*; (chorw.) *bik, tele, krava, vol, janje, prase, svinja, kobila, konj, koza, magarac, kuja, pas, mačka, pijetao, tuka, tukac*. Liczba nazw zwierząt dzikich rodzimych i egzotycznych mogących pełnić funkcję zooinwektyw jest natomiast znacznie mniejsza i również zbliżona znaczeniowo w obu językach, zazwyczaj są to przedstawiciele zwierząt stanowiących silne stereotypy kulturowe: *hiena, lis, małpa, niedźwiedź, papuga, rekin, kameleon, słoń, źmija*; (chorw.) *hijena, lisac, majmun, medvjed, slon, vuk, zmija*. Negatywne znaczenia wśród nazw owadów nie są liczne: *wesz, gnida* ‘osoba o niskich wartościach moralnych’, *osa* ‘kobieta

⁸ *Słownik terminów literackich*. Red. J. SŁAWIŃSKI, M. GŁOWIŃSKI. Wrocław 1988, s. 202.

złośliwa' – brak tych konotacji w języku chorwackim; *truteń*, (chorw.) *trut* to męski symbol lenistwa. Rozbieżności znaczeniowe widoczne są w przypadku przedstawicieli fauny morskiej, ale jest to spowodowane jej zróżnicowaniem w obu krajach: *flądra* 'kobieta nieporządna', *kaszalot* (młodzi.) 'brzydka dziewczyna', *plotka* 'osoba nieważna, nieznacząca'; (chorw.) *jegulja* (węgorz) 'osoba o wątpliwej moralności, krętacz', *škarpiņa* (skorpena) 'brzydka dziewczyna', *bakalar* (dorsz) 'bardzo chuda osoba'.

Wśród zoonwektyw wyodrębnić można dwie grupy semantyczne, tj. nazwy odnoszące się do negatywnych cech charakteru ludzkiego oraz wyglądu zewnętrznego:

1. zoonwektywy piętnujące negatywne cechy charakteru ludzkiego:

- głupota, naiwność: *baran*, *cielę*, *dudek*, *gęś*, *jeleń*, *koza*, *osioł*; (chorw.) *ćuk*, *guska*, *koza*, *magarac*, *tele*, *tuka*, *tukac*, *vol*;
- agresja, okrucieństwo, podłość: *bestia*, *zwierzę*, *bydlę*, *hiena*, *świnia*, *pies*, *suka*, *szczur*, *wesz*, *gnida*, *źmija*; (chorw.) *zvijer*, *bestija*, *hijena*, *svinja*, *zmija*;
- podstępny charakter, skłonność do intryg, szpiegowania: *kret*, *lis*, *kameleon*, *piesek*, *ptaszek*; (chorw.) *jegulja*, *krtica*, *lisac*, *ptičica*;
- kłótność, zadręczliwość: *kogut*, *osa*; (chorw.) *pijetao*;
- skłonność do naśladowania: *małpa*, *papuga*; (chorw.) *majmun*;
- uciążliwość: *stonka*, *szarańcza*;
- powolność w działaniu: *ślimak*, *żółw*; (chorw.) *puż*, *kornjača*;
- lenistwo: *truteń*; (chorw.) *trut*, *buba*;
- bojaźliwość: *tchórz*, *mięczak*; (chorw.) *kukawica*, *zec*;
- negatywne aspekty życia seksualnego – rozwiązłość: *suka*, *cap*, *ogier*, *byk*, *kogut*, *kotka*; wykorzystywanie partnera, poniżanie: *modliszka*, *rogacz*; (chorw.) *kuja*, *koka*, *mačka*, *jarac*.

Warto odnotować, że istnieje też spora grupa nazw zwierzęcych służących określaniu cech pozytywnych, są to:

- pracowitość: *mrówka*⁹, *pszczółka*, *wół*; (chorw.) *crv*, *mrav*, *krtica*, *pčela*;
- odwaga, waleczność: *lew*, *lwica*, *tygrys*; (chorw.) *lav*, *sokol*;
- zgodność, umiłowanie spokoju: *gółb*, *baranek*, *owieczka*; (chorw.) *golub*, *janje*, *ovčica*;
- bycie dobrym w jakiejś dziedzinie: *orzeł*;
- szybkość: *zajęc*, (chorw.) *zec* – określenie z żargonu sportowego 'zawodnik, który na początku biegu długodystansowego nadaje tempo w celu wsparcia lidera', *srna*.

⁹ Warto zwrócić uwagę na nowe znaczenie metaforyczne leksemu *mrówka* 'osoba wielokrotnie w ciągu dnia przekraczająca granicę w celach handlowych', m.in. przenosząca dozwoloną ilość intratnych towarów (zwłaszcza na wschodnich przejściach granicznych), którą to działalność trudno ocenić jako pozytywną, niemniej jednak nie można tym osobom odmówić pracowitości.

2. zoonwektywy określające ludzi ze względu na wygląd zewnętrzny:

– nieatrakcyjny wygląd: brzydka, zaniedbana kobieta: *kaszalot, koczkodan, flądra, ropucha, żaba*; (chorw.) *skorpena*; nieatrakcyjny, zaniedbany mężczyzna: *małpa, koczkodan*, (chorw.) *akrap, majmun*;

– duża, niezgrabna osoba: *byk, bawół, koń, kobyła, krowa, niedźwiedź, słoń, słonica, wieloryb*; (chorw.) *bik, kobila, konj, krava, medvjed, slon*;

– niepozorna, chuda osoba: *glista, kurczę, kurczak, szkapa*; (chorw.) *bakalar*;

– ocena osób ze względu na wiek: osoby młode: *szczeniak, pędrak, kot*; (chorw.) *miš*; osoby w starszym wieku: *kłępa, kwoka, koń, cap*¹⁰, *dinozaur, ropucha*; (chorw.) *kornjača*.

Waloryzacja pozytywna wyglądu:

– atrakcyjna kobieta: *łania, kociak*; (chorw.) *mačka, ovca*.

Określenia zwierząt chętnie wykorzystywane są jako potoczne ekwiwalenty nazw wykonawców pewnych profesji, wzbogacają słownictwo gwar środowiskowych, często stanowiąc tajny kod komunikacyjny o nacechowaniu negatywnym bądź obojętnym: np. *pies* ‘policjant’, *goryl* ‘ochroniarz’, *misiek* ‘policjant drogowy’, *krokodyl* ‘inspekcja ruchu drogowego’, *pingwin* ‘zakonnica’, *papuga* ‘adwokat’, *kanar* ‘kontroler biletów’ *mewka* ‘prostyutka w mieście portowym’.

Nazwy zwierząt mogące pełnić funkcję określenia człowieka charakteryzuje na ogół pejoratywizacja znaczenia, zwłaszcza widoczne jest to w przypadku zwierząt domowych, które konotują znaczenie głupoty, co znajdzie potwierdzenie w przypadku związków frazeologicznych z tymi określeniami. Szczególnie uwydatnia się tu grupa zwierząt pociągowych, wykorzystywanych do ciężkiej pracy: *koń, wół, osioł*; ptactwa domowego: *gęś, kura*, (chorw.) *tukac*. Inne wyraźnie zaznaczone cechy negatywne to: okrucieństwo, agresja, implikowane już przez nazwy hiperonimiczne: *zwierzę, bestia*¹¹ oraz inne nazwy zwierząt, podstępny charakter, przebiegłość, kłótniwość, nadmierny popęd seksualny. Leksemy zwierzęce biorą też udział w tworzeniu derywatów o nacechowaniu negatywnym: *bestialstwo, bestialski czyn, zezwierzęcenie, świństwo, świntuszyć, byczyć się, bykowe, małpować*, (chorw.) *majmunisati, životinjariti* ‘żyć w trudnych warunkach, męczyć się’.

Frazeologizmy animalistyczne podobnie jak zoonwektywy mają znaczny udział w utrwalaniu negatywnego wartościowania przedstawicieli różnych gatunków zwierząt stanowiąc względnie stały, umotywowany tradycją element języka. Najwięcej tej obraźliwej dla człowieka, a krzywdzącej w dużej mierze

¹⁰ Nazwy te często występują z odpowiednią formą rodzajową przymiotnika: *stary*.

¹¹ Określenie *bestia* w języku polskim nabrało dodatkowego znaczenia ‘przestępca skazany za popełnienie czynów ze szczególnym okrucieństwem’, termin ten pojawił się w mediach w związku z podpisaniem aktu prawnego, popularnie zwanego „ustawą o bestiach”, dotyczącego obowiązkowego leczenia niebezpiecznych przestępców (Ustawa z dnia 22 listopada 2013 r. o postępowaniu wobec osób z zaburzeniami psychicznymi stwarzających zagrożenie życia, zdrowia lub wolności seksualnej innych osób).

też naszych braci mniejszych frazeologii występuje z nazwami zwierząt hodowlanych, ptactwa domowego oraz tzw. zwierząt synantropijnych, towarzyszących człowiekowi, żyjących w jego bezpośredniej bliskości (kot, pies, mysz, niektóre insekty: wesz, pchła).

Bardzo obraźliwy wydźwięk mają już same hiperonimy zwierzęce: *zwierzę*, *bestia*, *bydło*, *bydlę*, *gad*, *robak* oraz frazeologizmy z nimi tworzone, jeśli odniesie się je do człowieka. Zazwyczaj są to dalsze, metaforyczne znaczenia, ale ich uzus językowy jest dosyć wysoki.

Zwierzę – ‘istota żywa z wyłączeniem człowieka bądź w opozycji do ptaków, ryb, owadów (ssak)’¹², ma również znaczenie człowieka okrutnego, niegodnie postępującego, kierującego się instynktem: *zwierzę się w kimś budzi*, *zachowywać się jak zwierzę* (ISJP); (chorw.): *zvjeter – probuditi u kome zvjera* (A)¹³.

Bestia – ‘dzikie, groźne zwierzę, które nas przeraża’, ale też: ‘człowiek wyjątkowo okrutny’ (ISJP, s. 79); (chorw.) *beštija – bestia w ludzkim ciele, zachowywać się jak bestia, zła, dzika bestia*. Są też próby złagodzenia negatywnego znaczenia „zwierzęcych cech” człowieka poprzez takie formy jak: *sprytna / szczwana bestia*, *zwierzę polityczne, towarzyskie* na określenie ludzi dobrze odnajdujących się w swym otoczeniu, o dużej sile oddziaływania.

Bydlę, *Bydło* (coll.) – ‘rogate, zwierzęta hodowlane’ (ISJP, s. 144), *bydlę / bydlak* ‘człowiek arogancki, podły’, frazeologizmy: *zachowywać się jak bydlę, co za bydlę / bydlak (z kogoś), głupie bydlę, upić się jak bydlę / świnia / prosię* – przypisanie zwierzęciu negatywnych cech ludzkich. *Bydło* (met.) – ‘ludzki tłum, bezosobowy, kierujący się niskimi instynktami’: *bydło, nie ludzie, traktować (kogoś) jak bydło, zachowywać się jak bydło*. Chorwacki odpowiednik znaczeniowy: *stoka* również ma negatywne, a nawet wulgarne konotacje znaczeniowe: *ponašati se kao stoka* ‘zachowywać się jak bydło’, *sitna stoka* ‘ludzie nieznaczący’, *živjeti kao stoka* ‘mieszkać jak bydło, w biedzie i nieporządku’, *mučiti se/tegliti kao stoka* ‘męczyć się, ciężko pracować’, *napiti se kao stoka* ‘upić się’ (RHAF, s. 176)¹⁴.

Gad, (chorw.) *gmaz, gmizavac* – może być określeniem człowieka podłego, budzącego odrazę. *Ryba* – *zimna ryba* ‘osoba chłodna, nie okazująca uczuć’. *Robak* – ‘postać larwalna owada’, występuje we frazeologizmach: *marny, nędzny robak, rozgnieść kogoś jak robaka* oddających marność ludzkiej egzystencji, *robak (kogoś) gryzie, zalać robaka* – jako synonim czegoś złego, problemu.

Dla frazeologii animalistycznej znamienne jest to, że zwierzęta najbliższe człowiekowi, udomowione przez niego i oddane mu, czy to w pracy na roli lub pociągowe (*wół, koń, osioł*), czy jako żywiciele (*krowa, owca, koza, świnia, ptactwo domowe*), czy towarzysze życia (*pies, kot*) wartościowane są bardzo ni-

¹² *Inny słownik języka polskiego*. Red. M. BAŃKO. Warszawa 2002, s. 1385. Skrót: ISJP.

¹³ V. ANIĆ: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb 1998, s. 1440. Skrót: A.

¹⁴ I. VIDOVIĆ BOLT i in.: *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema*. Zagreb 2017, s. 176. Skrót: RHAF.

sko i ich portret językowo-kulturowy w obu krajach jest negatywny. Zwierzęta udomowione człowiek często traktuje przedmiotowo, gdyż stanowią ujarzmiony element natury, służący mu, niebudzący lęku, co paradoksalnie wiąże się z gorszą ich oceną. Wyjątek stanowią zwierzęta przedstawiające dużą wartość materialną bądź będące źródłem dochodów: *koń*, *owce*, *krowa* nazywana karmicielką, żywicielką, *pszczoły*: *kto ma owce i pszczoły ten gospodarz wesoly*; (chorw.) *imati i ovce i novce* ‘mieć i owce, i pieniądze, żyć w dostatku’.

Aspekt złego traktowania i negatywnej zazwyczaj oceny zwierzęcia w świetle frazeologii animalistycznej ujawnia się w różnych sferach życia ludzi i zwierząt: pracy, zachowaniu, cechach fizycznych:

- wykorzystywanie do pracy, często ponad siły (zwierzęta pociągowe): *koń* – *harować jak koń*, *chodzić jak koń w kieracie*; (chorw.) *konj* – *raditi / naraditi se kao konj*, *baviti se konjskim poslom*; *osioł* – *harować / tyrać jak dziki osioł*; *wół* – *harować / orać jak wół*, *wół roboczy*; (chorw.) *raditi / vući / tegliti kao vol*;

- przypisywanie zwierzętom domowym negatywnych cech ludzkich: głupoty, bezwolności, bezmyślnego działania: *baran* – *a to baran*, *głupi jak baran*, *barani wzrok*, *barania głowa*; *cielę* – *głupi jak cielę*, *patrzyć jak cielę na malowane wrota*, *cielęcy wzrok*; (chorw.) *gledati / buljiti kao tele u šarena vrata*, *glup kao tele*; *koń* – *stary koń*, (chorw.) *glup kao konj*, *koza* – *głupi jak koza*, *znać się na czymś jak koza na pieprzu*; (chorw.) *nisu sve koze na broju (kome)*, *razumjeti se kao koza u peršun*; *kozy* – *robić (z kogoś) kozła i barana*, *osioł* – *głupi osioł*, *co za osioł*, *skończony osioł*, *osioł patentowany / dardanelski / do kwadratu*, *ośla ławka*; (chorw.) *magarac* – *glup kao magarac / magare*, *napraviti (koga) magarcem*, *razumjeti se (u što) kao magarac u kantar*, *čekaj magare dok trava naraste*, *magareća klupa*; *owca* – *owczy pęd*; (chorw.) *trčati kao ovce na solilo*; *wół* – *chodzić jak wół koło apteki*, (chorw.) *glup kao vol*.

Cecha ta w dużym stopniu dotyczy ptaków domowych, uważanych przez człowieka za symbol głupoty: *gęś*, *kura*; (chorw.) *tukac*, *tuka* (indyk, indyczka), zwłaszcza ptaki rodzaju żeńskiego: *głupia / prowincjonalna / naiwna gęś / gąska*, *rozmawiać jak gęś z prosięciem*, (chorw.) *ponašati se kao guske u magli*, *to i guske znaju*; *kura* – *znać się (na czymś) jak kura na pieprzu*, *trafiło się jak ślepej kurze ziarno*, *kurza pamięć*, *kurzy mózdzek*, *kura domowa*, (chorw.) *kokoš* – *glup kao kokoš*, *kokošja pamet*, *kokošji mozak*; (chorw.) *pile* (kurczę) – *pileća glava*, *pileća pamet*, (chorw.) *tukac*, *tuka* (indyk, indyczka) – *baš je tukac*, *glupa kao tuka*;

- upór i krnąbrność zwierząt: *baran* – *uparty jak baran*, *kozy* – *uparty jak kozioł*; *osioł* – *uparty jak osioł*; (chorw.) *magarac* – *tvrdoglav kao magarac*;

- nieokiełznany popęd seksualny: *byk* – *byk rozplodowy*; (chorw.) *seoski bik*; *jarac (kozy)* – *stari jarac*, *cap* – *stary cap* (*cap* i *kozy* to symbole męskiego popędu płciowego, oznaczają starego mężczyznę uganiającego się za młodymi kobietami); *królik* – *rozmnażać się jak króliki*; (chorw.) *množiti se kao kunići*, te zachowania przypisywane są także zwierzętom domowym – *psu*, *kotu*: *pies na*

kobiety / baby, jak suka w rui; (chorw.) kuja (suka) kao kuja s lanca, jak koty w marcu, zaljubljen kao februarski mačak;

– podłość: *świnia – okazać się świnią, a to świnia;*

– brak umiaru w jedzeniu i picciu, pijaństwo: *prosię – jeść jak prosię; (chorw.) najesti se kao prase, świnia – jeść / zreć jak świnia, nazreć się jak świnia, upić / schlać się jak świnia, świnia i gość nigdy nie mają dość, pijany jak świnia; (chorw.) najesti / nažderati se kao svinja, napiti se kao svinja, pijan kao svinja;*

– lenistwo: *byk – leżeć martwym bykiem; (chorw.) krava – leżati kao krava; svinja – lijen kao svinja;*

Często piętnujemy cechy fizyczne ludzi odwołując się stereotypów zwierzęcych, zazwyczaj niekorzystny wygląd, nieakceptowane społecznie zachowanie:

– bycie niezgrabnym, otyłym, nieforemnym: *wół – pasuje jak wół do karety, stoi jak wół, pisać wołami; świnia – gruby / tłusty jak świnia; (chorw.) debo kao svinja, udebljati se kao svinja; kobyła – wielka jak kobyła;*

– brak dbałości o higienę, bycie brudnym, śmierdzącym: *świnia – brudny jak świnia; (chorw.) prljav kao svinja; kozioł, cap – śmierdzieć jak kozioł / cap;*

– wydawanie charakterystycznych, niezbyt przyjemnych odgłosów: *baran – becząć / rycząc jak baran, śpiewać baranim głosem, koń – rzeć jak koń, koza – becząć jak koza, krowa – krowa, która dużo ryczy, mało mleka daje; (chorw.) derati se kao krava; prosię – kwicząc jak zarzynane prosię; wół – rycząc jak wół; (chorw.) derati se kao vol; magare (osioł) revati kao magare; ptaki domowe, dla których charakterystyczne jest wydawanie różnych odgłosów, hałaśliwość: indyk – nadąć się / napuszyć się jak indyk, gdakać jak kura, gęś – rządzić się jak szara gęś; (chorw.) guska – tri žene i jedna guska čine vašar (trzy kobiety i jedna gęś czynią jarmark, tzn. robią duże zamieszanie).*

Stosunek między człowiekiem a zwierzęciem żyjącym w jego najbliższym otoczeniu nacechowany jest niestety nadmiernym wykorzystywaniem, często złym traktowaniem, a niekiedy nawet wymaganiem od zwierząt rzeczy niemożliwych, bezsensownych, co znalazło odzwierciedlenie we frazeologii: (chorw.) *bik (byk): i bika bi pomuzao* ‘byka by wydoił’, (chorw.) *koza – makar na kozi orao* ‘orałby kozą’, *kozył – kozła doić*, (chorw.) *jarac – musti jarca (u rešeto); krowa – dojna krowa*, (chorw.) *krava muzara*; (chorw.) *ovca – ovca za šišanje* ‘być strzyżonym jak owca, wykorzystywanym’; *królik – królik došwiadczalny*, (chorw.) *kunić – pokusni kunić; kobyła – jeździć (na kimś) jak na łysej kobyle*; (chorw.) *konj – potkivati lipšala konja* ‘podkuć zdechłego konia’; (chorw.) *prase (prosię) – tovititi / gojiti prase uoči Božića* ‘tuczyć prosię w przeddzień Bożego Narodzenia’.

Złe traktowanie wiąże się często ze stosowaniem przemocy fizycznej wobec zwierząt: *baran – zarznąć (kogoś) jak barana*; (chorw.) *vol (wół) – tući / mlatiti (koga) kao vola u kupusu*, które jeszcze wyraźniej jest zauważalne we frazeologizmach z nazwami zwierząt domowych: *pies, kot: zbić (kogoś) jak psa; wypędzić (kogoś) jak psa, zejść / schodzić na psy, zdychać jak pies pod płotem, psia dola*

/ los, pieskie życie, zjechać (kogoś) jak burą sukę; (chorw.) *postupati (s kim) kao s psom, kao pas živjeti / mučiti se, umrijeti kao pas, tretirati kao psa (koga)*. Koty często dzieliły los psów, jeśli chodzi o niewłaściwe traktowanie, choć w polskiej frazeologii nie ma to zbyt wyraźnego poświadczenia: *nie dla psa kiełbasa, nie dla kota sadło, pierwsze koty za płoty, pogonić (komu) kota*; (chorw.) *mačka – prebiti / pretući kao mačku (koga)* ‘bardzo zbić kogoś, jak kota’, *izgledati / osjećati se kao prebijena mačka* ‘wyglądać, czuć się jak zbity kot’, co charakterystyczne, w języku polskim mamy odpowiedniki znaczeniowe z leksemem *pies*.

Wierny towarzysz człowieka – *pies* ma bodajże najgorsze konotacje we frazeologii, takie jak: niska wartość, bylejakość, pospolitość: *traktować kogoś jak psa, psu na budę, tyle co pies napłakał, jest (czegoś, kogoś) jak psów, niejednemu psu Burek, ni pies, ni wydra / bies*; (chorw.) *pas – ima (nekoga, nečega) kao kusiš pasa, brinuti se (za koga, nešto) kao pas za petu nogu*. Warto też zwrócić uwagę, że nośnikiem znaczenia ‘bycia złym, nic nie wartym’ w jednostkach frazeologicznych są przymiotniki: *psi / pieski*; (chorw.) *pasji: pieskie życie, pieskie szczęście, pieski świat, pieski humor, psi los, psia dola, psie pieniądze, psia służba, psi obowiązek, psia wachta, psi grzyb*; (chorw.) *otići pasjom prtinom* ‘złe skończyć’, *pasji život*. Charakterystyczna jest także grupa określeń pogodowych opisujących niekorzystną aurę: *psia pogoda, pogoda pod psem, pogoda, że psa się nie wygoni*, także w dialektach: *zimno, gorąco, pada kiej pies*; (chorw.) *pasje vrijeme, pasja zima, pasja vrućina / pasji dani* ‘wielkie upały’.

O ile wytłumaczenie można znaleźć dla negatywnego portretu językowo-kulturowego zwierząt bezpośrednio zagrażających człowiekowi lub jego mieniu, jak *wilk, lis, żmija*, czy uciążliwych insektów: *wesz, pchła, gnida, mucha*, w których istnieniu nie widzi on dla siebie żadnych korzyści, o tyle niezrozumiały jest stosunek człowieka do zwierząt oddanych mu, udomowionych, towarzyszących w codziennym życiu, które zazwyczaj traktowane są przedmiotowo. Oddaje to w dużym stopniu deprecjonująca leksyka oraz frazeologia, powraca więc kwestia, czy możemy rozpatrywać ten fakt językowy jako przejaw mowy nienawiści w stosunku do zwierząt?

Jak wynika z zamieszczonej na wstępie definicji, zazwyczaj mowa nienawiści odnosi się do osób, ale może dotyczyć też innych podmiotów, będących na celowniku wypowiedzi, w tym przypadku do negatywnej oceny pewnych zachowań ludzkich, niekorzystnych sytuacji oraz jako inwektywy wykorzystuje się kulturowe wyobrażenia zwierząt. W historii znane są przypadki używania leksyki zwierzęcej w celu deprecjacji i poniżania innych narodów lub grup etnicznych, wyznaniowych: Żydzi w nazistowskiej propagandzie określani byli mianem *wszy*; *pies, psuświat* to określenia heretyka wywodzące się ze Średniowiecza, tak na Bałkanach nazywano poturczeńców, inwektywy tej używali również Mahometanie i Żydzi na określenie chrześcijan. Współcześnie nazwy zwierzęce pojawiają się w pogardliwych, potocznych określeniach pewnych narodów ze względu nietypowe preferencje żywieniowe: *psojady/psiojady, żabojady*.

Frazeologia animalistyczna w dużej mierze skoncentrowana jest na negatywnych cechach zwierząt, co więcej, niekiedy niesłusznie przypisując zwierzętom wady ludzkie, takie jak: fałszywość, nieszczerłość: *łgać jak pies, fałszywy jak kot*, pijaństwo: *świnia*, (chorw.) *deva* (wielbłąd) *pijan kao deva*, przyczynia się w dużym stopniu do utrwalenia krzywdzących zwierzęta stereotypów, wywodzących się z różnych źródeł – Biblii, mitologii, bajek, legend, wierzeń. Zwierzęta przynależące do świata natury podlegają jej prawom i nie należy ich oceniać z perspektywy ludzkiej i zasad rządzących światem kultury, jest więc ten fakt pewnym naruszeniem ich praw i dóbr poprzez szukanie analogii i usprawiedliwienia ludzkich wad i niedoskonałości w świecie zwierząt.

Dziś ta frazeologia stanowi raczej recesywny element języka, dlatego też nie ma aż tak dużego wpływu zwłaszcza na najmłodsze pokolenie, dla którego abstrakcyjne i niezrozumiałe jest powiedzenie: *chodzić jak koń w kieracie czy biegać jak kot z pęcherzem*. Niemniej jednak frazeologia animalistyczna jest dowodem na to, że język ludzki w dość surowy i krzywdzący sposób obszedł się ze światem zwierząt, a opozycja *homo-animal* w języku to często opozycja *dobry-zły*, z podkreśleniem pierwiastka gorszości po stronie zwierząt, a jeśli człowiek jest zły, to jak pies, wilk czy osa.

Bibliografia

- Anić, Vladimir. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber, 2004.
- Basaj, Mieczysław. "Nazwy zwierząt jako komponenty porównań frazeologicznych." In *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*. Edited by Stefan Warchoń. 281–287. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii-Curie Skłodowskiej, 1996.
- Gzyra, Dariusz. "W poszukiwaniu niewinnego języka." <http://www.krytykapolityczna.pl/en/artykuly/opinie/20140324/gzyra-w-poszukiwaniu-niewinnego-jezyka>. Accessed 1 Jul. 2019.
- Inny słownik języka polskiego*. Edited by Mirosław Bańko. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Kempf, Zdzisław. "Wyrazy gorsze dotyczące zwierząt." In *Język Polski*, vol. LXV (1985): 125–145.
- Koziara, Stanisław. "Frazeologizmy pochodzenia biblijnego z nazwami zwierząt w języku polskim." In *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*, vol. 1 (2002): 155–164.
- Latusek, Arkadiusz. *Wielki słownik frazeologiczny*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.
- Matešić, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.
- Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, and Radomir Venturin. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2003.

- Menac, Antica, Željka Fink Arsovski, and Radomir Venturin. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2014.
- Mosiołek-Kłosińska, Katarzyna. “Antropocentryzm leksyki zwierzęcej.” In *Semantyczna struktura słowa i wypowiedzi*. Edited by Renata Grzegorzczkova, and Zofia Zaron. 71–77. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1997.
- Müldner-Nieckowski, Piotr. *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Świat Książki, 2003.
- Rak, Maciej. *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza*. Kraków: Wydawnictwo “scriptum,” 2007.
- Rodziewicz, Barbara. *Frazemy komparatywne z komponentem zoonimicznym w języku polskim, rosyjskim i niemieckim*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2007.
- Skorupka, Stanisław. *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Vol. I–II. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- Słownik bioetyki, biopolityki i ekofilozofii*. Edited by Mariusz Ciszek. Warszawa: Polskie Towarzystwo Filozoficzne, 2008.
- Słownik terminów literackich*. Edited by Janusz Sławiński, and Michał Głowiński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988.
- Spagińska-Pruszek, Agnieszka. *Intelekt we frazeologii polskiej, rosyjskiej i chorwackiej. Z problemów językowego obrazu świata*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2003.
- Szerszunowicz, Joanna. *Obraz człowieka w polskich, angielskich i włoskich leksykalnych i frazeologicznych jednostkach faunicznych*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2011.
- Vidović Bolt, Ivana. *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska Sveučilišna Naklada, 2011.
- Vidović Bolt, Ivana, et al. *Rječnik hrvatskih animalističkih frazema*. Zagreb: Školska knjiga, 2017.

Edyta Koncewicz-Dziduch – is a Ph.D. in the humanities, specializing in linguistics (Faculty of Philology of the Jagiellonian University). She is assistant professor of the Academia Ignatianum at the Institute of Cultural Studies in Krakow. Edyta Koncewicz-Dziduch works in the field of word formation of Serbian and Croatian languages and carries out comparative studies of Slavic phraseology with particular emphasis on animalistic and phytonymous phraseology. She also studies contemporary changes in the culture and language of the countries of former Yugoslavia.

Edyta Koncewicz-Dziduch – dr nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa (Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego), adiunkt w Akademii Ignatianum w Instytucie Kulturoznawstwa w Krakowie. Autorka prac z dziedziny słowotwórstwa języków serbskiego i chorwackiego, zajmuje się komparatystycznymi badaniami frazeologii słowiańskiej ze szczególnym uwzględnieniem frazeologii animalistycznej i fitonimicznej oraz współczesnymi przemianami w kulturze i języku krajów byłej Jugosławii.